ПЕДАГОГІКА І ПСИХОЛОГІЯ

Вісник Академії педагогічних наук України

3'94

О.С.ДУБИНЧУК

ДО ПРОБЛЕМИ ВПОРЯДКУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Педагогічна термінологія в широкому розумінні — це сукупність термінів, специфічних найменувань і лексичних засобів, що застосовуються в теорії і практиці виховання та навчання. У вужчому розумінні — це сукупність термінів, що позначають основні поняття педагогіки як науки.

В умовах, коли між теорією і практикою забезпечується міцний взаємозв'язок (а саме до цього ми прагнемо), педагогічна термінологія у вужчому і ширшому значенні не повинна мати великих розбіжностей, різночитань, суперечливих оцінок тощо. Адже найнадійнішим критерієм істинності розроблених наукою теоретичних положень, принципів, організаційних форм, методів навчання і виховання є практика, передовий педагогічний досвід.

Недооцінка емпіричного матеріалу, практики і переоцінка абстрактного мислення в пізнанні педагогічної дійсності дає негативні наслідки. Водночас неувага до абстрактного мислення в науці призводить до поверхового споглядання, позбавляє дослідників можливості виявляти внутрішню суть предметів і явищ, закономірності їх розвитку.

Через внутрішні закони розвитку педагогіка, як й інші науки, нерідко випереджує потреби суспільства, а практична реалізація відповідних її досліджень можлива тоді, коли забезпечено необхідні передумови.

Розробка нових наукових ідей, концепцій, підходів супроводжується, як правило, введенням нової термінології,

відмовою від частини застарілих понять, створенням нових жанрів і стилів педагогічних творів.

При цьому боротьба між представниками різних наукових шкіл і течій дезорієнтує практику, яка не знає, до кого "пристати". А ще гірше, коли нові теоретичні дослідження залишаються "річчю у собі" і ніяк не впливають на практику.

Створення нових педагогічних понять і термінів, вилучення матеріалу, що втратив свою значущість, — цілком закономірне явище, але цей процес повинен включати періодичну своєрідну інвентаризацію понятійного й термінологічного апарату і впорядкування його на логічній основі.

Особливої уваги в цьому плані потребує понятійний і термінологічний фонд дидактики, покликаний безпосередньо обслуговувати практику.

Розглянемо деякі аспекти цієї проблеми.

Терміни — це точно обмежені в науковому й практичному розумінні поняття (лат. terminо — обмежую, означаю). Розрізняють педагогічні терміни, утворені рідною мовою, терміни, що мають міжнародний характер, і штучно утворені з коренів давніх мов.

Слова, що зустрічаються в педагогічній літературі й практиці, можуть бути однозначними, багатозначними, спорідненими за значеннями (синонімія), такими, що однаково звучать, маючи різне значення (омонімія). Зокрема, в педагогічній термінології за час її розвитку накопичилось багато синонімів, які при їх вживанні тлумачаться далеко не однозначно, що створює певні труднощі і в самій науці, і в практичному застосуванні її положень та висновків.

У вжитку є чимало тематично близьких слів, які логічно не зіставляються. Це родові і видові поняття, ті, що перехрещуються, тощо.

До недавнього часу розрізнялися поняття "професійна освіта" і "професійно-технічна освіта". Перше трактувалась як система знань, навичок і вмінь у певній сфері трудової діяльності. Професійну освіту прийнято ділити на нижчу, середню і вищу.

Професійно-технічна освіта охоплює сферу підготовки робітничих кадрів і виступає як видове поняття щодо родового "професійна освіта". Якщо обмежитися лише ширшим поняттям "професійна освіта" (така тенденція відображена в чинних нормативних документах) і не зосереджуватися на видовому, то можна втратити важливі напрями науково-методичного забезпечення цієї специфічної галузі освіти.

Чи не найпильнішої уваги потребують понятійні і термінологічні аспекти проблеми методів навчання, які перебувають у різних взаємозв'язках з поняттями "форми навчання", "прийоми навчання " та ін.

Дидактика і шкільна практика зазнають труднощів, зумовлених наявністю різних класифікацій методів навчання, нечітким розмежуванням понять "методи" і "форми", "методи" і "прийоми". Скажімо, лекція, навчальна гра - метод чи форма? А як має визначити "метод проведення уроку" вчитель, якому мало обізнані в педагогічній теорії перевіряючі пропонують відповісти на це запитання?

Нерозуміння суті понять "метод" і "прийом", ігнорування відмінностей між ними породили у свій час (переважно з подання журналістів) вислів "метод Шаталова". Насправді ж у цьому цінному досвіді розроблено сукупність (не систему!) прийомів, багато з яких виявилися продуктивними й успішно використовуються практиками.

У зв'язку з реалізацією ідей розвивального навчання в педагогічний обіг увійшов термін "проблемний метод", яким дехто називає поняття "проблемне навчання", що передбачає, як відомо, сукупність методів, а саме: проблемний виклад матеріалу самим педагогом, евристичну бесіду, пошукову діяльність учнів із розв'язання проблемних ситуацій на найвищому рівні пізнавальної активності та самостійності.

Стосовно методів навчання звернемося до поширеного в педагогічній літературі, інструкційно-методичній документації та відповідно в педагогічній практиці словосполучення "активні методи навчання". Неправомірність акцентування уваги на такій ознаці очевидна. Адже за певних умов так звані пасивні методи (пояснювально-ілюстративні, репродуктивні) єдино можливі і мають свої переваги для багатьох уроків. Обгрунтоване роз'яснення з цього приводу дав Ю.К.Бабанський, який підкреслив, що поділ методів навчання на активні й пасивні некоректний і в жодній з наявних класифікацій не наводиться. Тим часом вислів " активні методи навчання" продовжують вживати.

Під впливом різних факторів виникають і поповнюють словниковий запас педагогіки нові терміни й омоніми вже існуючих, але з іншим змістом.

Звернімося до терміна "технологія", який набуває дедалі більшого поширення. Навмисне кажемо тут про термін, а не про поняття, бо зміст і обсяг його в педагогіці не окреслений і довільно розширюється. Адже за тлумаченням, яке

дається в логіці, поняття — це цілісна сукупність суджень про певний об'єкт, ядром якої є судження, що відображають суттєві ознаки об'єкта. Основне в понятті — відображення суттєвого в предметі (М.І.Кондаков).

У словниках цей термін тлумачиться у двох аспектах: 1. Наука про переробку й обробку матеріалів, способів виготовлення продукції, про послідовність окремих виробничих операцій; навчальний предмет, що подає усі ці знання. 2. Сукупність прийомів, застосовуваних у різних видах виробничої діяльності (див.: Короткий тлумачний словник української мови).

Не так давно на сторінках педагогічних видань словосполучення "технологія навчання" бралося в лапки. Вказувалося, що в зарубіжному досвіді нова "технологія навчання" створюється з метою оновлення його матеріально- технічної бази й активнішого використання ЕОМ та інших сучасних засобів ("технологічна ефективність"). Теоретичною базою цього напряму служить, як правило, концепція технологічного детермінізму, яка проповідує всесилля техніки й автоматики (М.Б.Кольчугіна, В.С.Мітіна). За такого підходу зрозумілим і виправданим є вислів "нові інформаційні технології навчання", що відображає загальні тенденції комп'ютеризації у виробничій і соціальній сферах. У цих технологіях головну роль відіграють засоби електронно-обчислювальної техніки, зокрема персональні комп'ютери. Щодо педагогічного аспекту проблеми, то вона ще тільки розроблюється.

Принагідно пошлемося на наведені в літературі висновки американських експертів з питань комп'ютерного навчання: понад 80% використовуваних програм не відповідають педагогічним вимогам, а тому ефективність їх застосування у класах значно нижча, ніж могла б бути за умови досконалого психолого-педагогічного обгрунтування (І.П.Підласий).

Що ж до перенесення терміна "технологія" на широке коло педагогічних явищ, то ми вважаємо такий підхід неправомірним. Наведемо для прикладу перелік "технологій", які пов'язують із професіоналізмом діяльності викладача й майстра виробничого навчання профтехучилища: технологія дослідження, технології психолого-педагогічного конструювання педагогічного процесу (виховного процесу й відповідно навчального предмета), технологія психолого-педагогічної взаємодії, встановлення педа-

гогічно доцільних взаємин, технологія організації навчально-пізнавальної діяльності учнів, технологія навчання контролю й самоконтролю знань, стимулювання учнів до досягнення вершин професійної діяльності (Н.В.Кузьміна). Таке намагання охопити всю сукупність педагогічних категорій, принципів, закономірностей, весь фонд психолого-педагогічних знань терміном "технологія" не лише не забезпечує узагальнення й системності педагогічної термінології, а й знижує продуктивність наукових досліджень і дезорієнтує практику.

Якщо йдеться про переосмислення предмета і методів педагогічної науки, то робити це треба з дотриманням вимог до побудови наукових теорій.

Аналогічні міркування викликає термін "управління", який широко вживається в педагогічній літературі і, на наше переконання, виходить за межі доцільного. Правомірно говорити про управління освітою в цілому, про органи управління, їхні функції, але для чого застосовувати термін "управління" до організації пізнавальної діяльності учня або виховної роботи класного керівника? Або чи правильно виносити в заголовок "Управління і керівництво школою", а в тексті не розмежовувати ці поняття, більше того — вживати їх як синоніми?

Для уточнень, які треба зробити щодо терміна "управління" в педагогіці, принципове значення має врахування здійснюваного нині відходу від жорстокого одержавлення і регламентації діяльності навчальних закладів, орієнтації на розширення в ній самодіяльних начал, прав і відповідальності кожного педагога та учня, на широкий розвиток самоврядування. Отже, важливо розмежувати поняття "управління " та " керівництво" і не поширювати перше на об'єкти, яким управління не властиве.

Ще одним терміном, яким не слід зловживати, на наш погляд, є "модель". Останнім часом мало який дисертант незалежно від досліджуваної теми не вживає цього слова, тим часом зміст і обсяг відповідного поняття йому не відомі.

Взагалі слід зазначити, що джерелом багатьох порушень у сфері термінології, збагачення невиразного педагогічного словникового запасу є дисертації, особливо докторського рівня. Автори часто не розкривають смислового навантаження пропонованої "моделі", її зв'язку з поняттями "педагогічна система" чи "методична система". Отже, використання цього терміна — часто лише данина моді.

Заслуговує на увагу також термін "оптимізація", який дослідники дуже полюбляють і намагаються частіше вживати. Ідеї оптимізації педагогічного процесу виникли на основі загальної теорії оптимального управління і спрямовані на обгрунтування спеціальної методики вибору оптимальних підходів до планування й розв'язання навчально-виховних завдань. Але "оптимальний" — це найкращий (кращого не може бути), тому в педагогіці вживання цього терміна має суттєві особливості, обгрунтовані творцем концепції оптимізації навчального процесу Ю.К.Бабанським. Йдеться про цілеспрямований підхід до побудови педагогічного процесу на основі закономірностей і принципів навчання, свідомий, науково обгрунтований (а не стихійний, випадковий) вибір найкращого для конкретних умов варіанта цієї побудови. Отже, найкращий для даних конкретних умов, а не взагалі для будь-яких. Хвилює те, що в працях теоретичного спрямування (знову ж таки переважно в дисертаціях), методичних розробках побутують вислови на зразок "найбільш оптимальний", "найоптимальніший", вживання яких свідчить про нерозуміння самої суті оптимізації.

Ми розглянули приклади поповнення педагогічного словника новими термінами і показали неправомірність їх універсалізації. Трапляються протилежні явища, коли терміни, що втратили смисл з урахуванням певних змін у сфері їх застосування, продовжують перекочовувати на сторінки нових видань, живлять практику.

Пошлемося, наприклад, на термін "інструктаж", яким характеризують діяльність майстра виробничого навчання на уроці. Для будь-яких умов і видів діяльності учнів — це "вступний інструктаж", "поточний інструктаж" і "заключний інструктаж". Але цілком зрозуміло, що така уніфікація недоречна і не відповідає багатогранній діяльності майстра та учнів на уроці. Однак заміна цих термінів на коректні з наукового погляду передбачає додаткові пошуки в галузі дидактики виробничого навчання, узагальнення передового педагогічного досвіду, подолання психологічного бар'єру, який склався у специфічної категорії педагогічних працівників, якими є майстри виробничого навчання.

Кількість прикладів, що підтверджують необхідність цілеспрямованої роботи з удосконалення термінологічного апарату педагогіки, можна значно збільшити. Проводячи цю роботу, слід звертати увагу не лише на тлумачення

кожного окремо взятого терміна, а й на стійкі словосполучення, що утворюють фразеологічну одиницю з цих термінів, і відповідно реагувати на обгрунтовані зміни у змісті кожного з них.

Скажімо, традиційне словосполучення "знання, уміння, навички" слід переосмислити в плані обгрунтувань психологів і дидактів, які вважають, що вміння є загальнішим поняттям, ніж навичка, і є синтезом знань і навичок, а тому треба говорити про "знання, навички, вміння". Зрозуміло, що для такої переорієнтації необхідно внести відповідні корективи у тлумачення термінів "навичка" й "уміння" (А.М.Алексюк, Є.О.Мілерян, В.О.Онищук, К.К.Платонов).

Значної уваги потребують складені слова-поняття, які часто формуються довільно, і тому дати тлумачення відповідного поняття дуже важко, а то й зовсім неможливо (наприклад, форми навчання, форма організації навчання, форма навчального заняття, форма навчальної роботи і т.п.; професійні якості, професійні відчуття, професійний саморозвиток, професійна стійкість, професійна компетентність, професійно-педагогічне мислення, професійне самовдосконалення, професійна майстерність, професійна спрямованість, професійна позиція, професійні погляди та ін.).

Таким чином, на порядку денному стоїть докорінний перегляд основних категорій, принципів і правил педагогіки та її термінології з позицій новітніх досягнень наукової думки і передового педагогічного досвіду. При цьому поняття і терміни, породжені кон'юнктурними ідеологічними підходами, слід відкинути, інші — віднести до сфери історії педагогіки. Частина термінології має залишитися в обігу тимчасово, а реалізація нових концепцій, пов'язаних, зокрема, з виконанням Державної національної програми "Освіта" (Україна XXI століття), збагатить науку і практику новими поняттями й термінами.

До фонду понятійного і термінологічного апарату педагогіки варто повернути або по-новому розтлумачити поняття й відповідні терміни, кваліфіковані у свій час як перекручення, породжені буржуазною педагогікою, або побудовані на ідеалістичній основі тощо.

Робота над упорядкуванням педагогічної термінології має здійснюватися за принципом тематичної близькості понять з допомогою побудови тематичних рядів і виділення в них головного.